

مسئولیت اقدام کنندگان به سفر و دوره‌می در دوران شیوع ویروس کرونا در فقه امامیه*

فاطمه سوری**

فاطمه فلاح تفتی (نویسنده مسئول)***

چکیده

سفر و صلّه رحم از مسائلی هستند که همواره مورد تأکید اسلام قرار داشته‌اند، اما به گفته متخصصان، مسافرت و دوره‌می‌ها در شرایط همه‌گیری ویروس کرونا، باعث انتشار وسیع ویروس مذکور و ابتلای تعداد زیادی از افراد می‌باشد که نتیجه آن بروز خسارات مالی و جانی خواهد بود. بر این اساس، مسئول جبران این خسارات، اقدام کنندگان به این سفرها و دوره‌می‌ها خواهند بود. از دیدگاه فقه امامیه این افراد، مسئول جبران خسارات وارده هستند. یافته‌های این تحقیق که با شیوه توصیفی، تحلیلی و با مطالعه و تعمق در متون اصلی فقهی امامیه نوشته شده است، بیانگر آن است که بنا بر آرای فقیهان و قواعدی مانند لاضرر، حرمت و ممنوعیت قتل، اتلاف و تسبیب افرادی که به کووید-۱۹ مبتلا و از ابتلای خود مطلع هستند، در صورت حضور در دوره‌می و سفر و وارد کردن ضرر به دیگران مسئول جبران خسارت وارده می‌باشند و افراد بی‌خبر از ابتلای خود نیز بر اساس اصل احتیاط و لزوم دفع ضرر محتمل مسئولیت دارند و قواعد تحذیر، سلطنت و غیره نمی‌تواند از ایشان رفع مسئولیت نماید.

کلید واژه‌ها: سفر، دوره‌می، مسئولیت، ضمان، ویروس کرونا.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۰۹ - نوع مقاله: علمی، پژوهشی.

** دانش‌آموخته سطح سه فقه و اصول حوزه علمیه خاوران/ m04810h@gmail.com

*** عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی^(س)، تهران. ایران/ f.fallah@atu.ac.ir

ویروس کرونا به عنوان عامل ایجاد بیماری کووید-۱۹ قدرت سرایت بالایی دارد و پس از انتقال به شخص سبب بروز علائم می‌شود. این بیماری علاوه بر زیان‌های مالی، در برخی افراد موجب آسیب به اعضا و حتی مرگ شخص مبتلا می‌شود. بنابر فقه امامیه هیچ کس حق ندارد باعث وارد آمدن خسارت به دیگری شود و چنانچه ضرری به سایرین برساند، ضامن بوده و به حسب عمد، شبه‌عمد یا خطایی بودن این عمل، به جبران زیان، پرداخت دیه یا قصاص محکوم می‌شود. زمانی که در شرایط شیوع و گسترش ویروس کرونا افرادی به سفر یا حضور در دورهمی‌ها اقدام نمایند، ممکن است درحالی که مطلع یا بی‌خبر هستند، ناقل این ویروس بوده و با حاضر شدن در جمع اقوام و دوستان و اماکن مختلف، موجب سرایت بیماری به دیگران شوند و از این رهگذر زیان‌های فراوانی را به افراد و جامعه وارد نمایند.

از آنجایی که بیماری کووید-۱۹ یک بیماری مسری و نوپدید است و برخی به رغم هشدارهای مکرر متخصصان همچنان اقدام به سفر یا حاضر شدن در مهمانی‌ها می‌کنند، ضرورت دارد از دیدگاه فقهی به مسئولیت افراد مذکور در حالات آگاهی و نیز بی‌اطلاعی از ناقل بودن خود پرداخته شود. همچنین لازم است میزان مسئولیت ناقلان مشخص شده و روشن شود که بر اساس فقه امامیه جبران این خسارات به چه صورتی انجام می‌گیرد و آیا احکامی همچون دیه و قصاص نیز در مورد ایشان اجرا خواهد شد یا خیر.

از جمله پژوهش‌های مرتبط با موضوع می‌توان به السان (۱۳۹۹) اشاره کرد که در مقاله‌ای با عنوان «مسئولیت مدنی دولت در قبال بیماری‌های واگیردار (بررسی موردی: کووید-۱۹)» به مستندات قانونی داخلی و بین‌المللی برای اثبات اصل تکلیف دولت در بیماری‌های واگیردار، چگونگی احراز رابطه سببیت و قلمرو مسئولیت مدنی دولت در موارد مذکور پرداخته است.

در این مقاله، به مبانی مطرح در مورد مسئولیت مدنی دولت نیز اشاره شده و اثبات شده است که در این زمینه مبانی سنتی کارآیی لازم را ندارند و باید با تکیه بر بنیان‌های فلسفی تحول قواعد مسئولیت مدنی، راهبردهای دیگری را برای مکلف

ساختن دولت در پیشگیری از شیوع بیماری‌های واگیردار و پرداخت هزینه‌های درمان مبتلایان و جبران زیان‌های وارده به افراد جستجو نمود. (السان، ۱۳۹۹)

شریفی (۱۳۹۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان «مسئولیت کیفری ناشی از انتقال ویروس کرونا در نظام کیفری ایران» تبعات انتقال ویروس کرونا به افراد و بروز آسیب‌های جانی ناشی از آن، مسئولیت کیفری ناقلان و ابعاد جنایی این مسئله را مورد واکاوی قرار داده است و نتیجه می‌گیرد که انتساب گونه‌های جنایات عمد، شبه‌عمد و خطای محض به ناقل، با در نظر گرفتن موقعیت ذهنی و رفتار وی، امکان‌پذیر است و تبعات این امر متوجه او خواهد بود و در صورت احراز رابطه سببیت بین رفتار ناقل و خسارات، می‌توان به دیه و تعزیر حکم نمود. (شریفی، ۱۳۹۹)

در پژوهش‌هایی که تاکنون انجام گرفته است بیشتر به صورت کلی و یا از دیدگاه حقوقی، به مسئولیت افراد و دولت در زمان شیوع ویروس کرونا پرداخته شده است و از مصادیق و نمونه‌های جزئی این مسئله غفلت شده است. در حالی که با توجه به اهمیت این مصادیق و اینکه این نمونه‌ها در حقیقت بخشی از زندگی افراد جامعه هستند که اکنون به خاطر پیدایش ویروس کرونا، تحت تأثیر قرار گرفته و متخصصان بارها بر لزوم پرهیز از رفتارهای پر خطر کرونایی تأکید کرده‌اند، اما با این وجود از نظر فقهی به مسئولیت افراد بی‌مبالات پرداخته نشده است.

این تحقیق به شیوه توصیفی، تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که آیا فقه امامیه، اقدام‌کنندگان به سفر و دورهمی در دوران شیوع ویروس کرونا را مسئول و ملزم به پاسخگویی نسبت به زیان‌های وارده می‌داند یا خیر؟ از آنجایی که بر اساس فقه امامیه هیچ کس حق ندارد به دیگری ضرر بزند، لازم است چنین افرادی، زیان‌هایی را که به دیگران وارد کرده‌اند جبران نمایند. لازم به ذکر است نتیجه این پژوهش قطعاً منحصر در موضوع این مقاله که بحث کرونا باشد، نبوده و در مورد هر نوع بیماری با شرایط مشابه کرونا کاربرد خواهد داشت. این تحقیق پس از مفهوم‌شناسی برخی واژگان مورد استفاده در مقاله، ادله مسئولیت چنین افرادی را بررسی نموده و سپس به میزان مسئولیت آنان می‌پردازد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. مسئولیت

مسئولیت از ریشه «سأل» است که در لغت عربی به معنی «حال یا صفت کسی است که از او امری که تبعات آن بر او واقع می‌شود، سؤال می‌شود» است. (انیس، بی‌تا: ۱ / ۴۱۱) و در لغت فارسی «ملتزم و پایبند بودن، عهده دار شدن و موظف بودن به انجام کار» (معین، ۱۳۷۶: ۱ / ۴۰۷۷) معنا شده است. در فقه «مسئولیت» مترادف با «ضمان» به کار رفته است و آن را به معنای «جبران خسارت و تدارک» (کاشف الغطاء، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۶۲) و «همان تعهد» (محقق ثانی، ۱۳۷۴: ۵ / ۳۰۸) دانسته‌اند، و در اصطلاح حقوقدانان به معنای «پاسخگویی شخص در قبال اعمالی که عرفاً به او استناد داده می‌شود» به کار می‌رود. (باریکلو، ۱۳۸۵ / ۲۲)

مسئولیت دارای دو قسم مدنی و کیفری است؛ مسئولیت مدنی عبارت است از: «مسئولیت شخص در برابر خسارتی که آن شخص یا شیء تحت حراست وی به دیگران وارد می‌کند و همچنین مسئولیت شخص بر اثر تخلف از انجام تعهدات قراردادی». (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۴ / ۱۷۳) در مسئولیت کیفری متضرر اجتماع است و اسقاط حق با صلح و سازش ممکن نیست. (اردبیلی، ۱۳۹۲: ۲)

۲. ضمان

بیشتر اهل لغت، «ضمان» را از ریشه «ضمن» دانسته‌اند. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۵۸-۲۵۷ / ۱۳ و فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۷ / ۵۰) این کلمه در لغت فارسی به معنای قبول کردن، پذیرفتن، بر عهده گرفتن وام دیگری و ملتزم شدن به اینکه هرگاه کسی به عهد خود وفا نکرد از عهده خسارت برآید، است. (معین، ۱۳۷۶: ۲ / ۱۵۴۳) فقها ضمان را به معنی «خسارت، غرامت و تدارک» دانسته (کاشف الغطاء، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۶۲) و در تعریف آن گفته‌اند:

ضمان عبارت است از بودن مال دیگری در عهده و بر گردن کسی. و لزوم جبران خسارت با مثل یا قیمت آن مال، از احکام و قوانین ثابت آن می‌باشد» (طباطبایی حکیم، ۱۳۷۴: ۱۳/۱۱۹)

در حقوق اسلامی واژگانی همچون «مسئولیت، التزام و تعهد» به جای ضمان به کار رفته‌اند اما همان معنا از آنها اراده شده است و هدف از ایجاد ضمان و مسئولیت را جبران خسارات وارده و برپایی عدالت می‌دانند. (طاهری، ۱۳۹۱: ۴/۴۲۸)

۳. کرونا

نام این ویروس از کلمه «کرونا» به معنای تاج یا هاله گرفته شده است. (کارن س. کارول، جفری ای هوبدن، ۱۳۹۶: ۲/۵۲۰) ویروس کرونا به طور طبیعی در پرستنداران، پرندگان و حیوانات شیوع پیدا می‌کند (هادی، ۱۳۹۸/۶) اما تاکنون هفت کروناویروس انسانی نیز کشف شده است. (توکلی و همکاران، ۱۳۹۸/۴۳۴)

تب و سرفه مهم‌ترین علامت افراد مبتلا هستند، اما معمولاً مبتلایان با علائم تنگی نفس، تندنفسی، گلودرد، آبریزش بینی (سایت دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی کاشان، ۱۳۹۹/۰۱/۱۰) خلط، سردرد، استفراغ خونی، اسهال، خستگی، درد قفسه سینه و از دست دادن حس بویایی و چشایی به مراکز درمانی مراجعه می‌کنند. (کاظمی نیا و دیگران، ۱۳۹۹/۱۹۵)

در مجموع می‌توان گفت کروناویروس‌ها علائمی شبیه به سرماخوردگی و عفونت دستگاه تنفسی را در مبتلایان به وجود می‌آورند. (کارن س. کارول، جفری ای هوبدن، ۱۳۹۶: ۲/۷۷۴)

۴. حکم سفر و صلّه رحم

سفر، صلّه ارحام و معاشرت با دیگران از موضوعاتی هستند که همواره مورد تأکید اسلام و بزرگان دین بوده است و درباره فواید و آثار مثبت آن بسیار سخن گفته‌اند.

صلّه رحم، واجب و ترک آن از گناهان کبیره است (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله سید علی حسینی سیستانی، مسئله ۲۹۴) و نبی مکرم اسلام ﷺ

می‌فرمایند: «مسافرت کنید. در سفر اگر نفع مالی به شما نرسد، از فواید عقلی و تجربی آن بهره‌مند خواهید شد». (طبرسی، ۱۳۸۶/۲۴۰) اما در حال حاضر که با شیوع ویروس کرونا روبه‌رو هستیم، ستاد ملی مقابله با کرونا بر رعایت شیوه‌نامه‌ها و خودداری از سفر و برگزاری مهمانی‌ها تأکید دارد.

مقام معظم رهبری نیز بر پیروی از دستورات این ستاد تأکید کرده‌اند (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳) و مراجع بزرگوار تقلید تصریح نموده‌اند که [در شرایط کرونایی] صلّه رحم واجب نیست و باید از آن اجتناب نمود. (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله سید محمد حسینی زنجانی، ۱۳۹۸/۱۲/۲۶)

از آنجایی که فقیهانی همچون امام خمینی و مقام معظم رهبری، «ولایت فقیه» را از احکام دانسته‌اند، دستور ایشان مبنی بر لزوم پیروی از مصوبات ستاد مذکور از احکام حکومتی بوده و لازم الاجرا می‌باشد. (درس خارج فقه آیت‌الله سید احمد خاتمی، ۱۳۹۹/۰۲/۰۳)

۵. بررسی ادله مسئولیت

در اسلام هر عملی که باعث زیان رسیدن به جان دیگران شود، حرام است (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱/۱۴۱) و موجب ضمان می‌شود و اضرار به سایرین مصداق ظلم بوده و دارای قبح و حرام می‌باشد. (حکمت نیا، ۱۳۹۹: ۳۲)

با توجه به اینکه هر یک از افراد جامعه در همه‌گیری کووید-۱۹ ممکن است ناقل ویروس کرونا بوده و همراه با علائم بیماری یا بدون علامت باشند، با تردد و برقراری ارتباط با دیگران می‌توانند ویروس مذکور را انتقال داده و در نتیجه باعث ابتلای سایر افراد و وارد کردن ضررهای مالی و جانی به ایشان شوند. این در حالی است که اگر فردی بداند یا احتمال عقلایی بدهد که فعل او سبب اضرار به دیگران می‌شود، لازم است از آن اجتناب کند و در صورتی که با قصد و عمد مرتکب این عمل شده باشد مستوجب مسئولیت کیفری بوده و ضامن خواهد بود و چنانچه باعث فوت دیگری

شود، دیه بر عهده او است که حتی با مرگ نیز از آن میرا نخواهد شد. (جوان آراسته و همکاران، ۱۳۹۹/۶)

بنابراین در شرایطی که به گفته متخصصان، برگزاری مهمانی و سفر موجب انتشار بیشتر کروناویروس و در نتیجه اضرار به سایرین می‌شود، می‌توان گفت اقدام به این امور قبیح و ممنوع می‌باشد.

آرای فقیهان معاصر نیز بر این معنا تعلق گرفته و به ضمان چنین افرادی فتوا داده‌اند. برای نمونه در پاسخ به سؤال «چنانچه بر اثر سهل انگاری افراد مبتلا به بیماری‌های واگیردار و عدم توجه به رعایت بهداشت، این بیماری به دیگران سرایت کند و موجب بروز خسارت گردد، آیا ضامن هستند؟» فرموده‌اند: «در صورتی که این کار سبب ابتلای به بیماری خطرناک منتهی به مرگ می‌شود، دیه تعلق می‌گیرد و آن کس که باعث شده باید دیه را پردازد و اگر فقط هزینه درمانی سنگینی دارد آن را باید پردازد». (پایگاه اطلاع‌رسانی آیت الله مکارم شیرازی، ۱۳۹۸/۱۲/۱۱)

ایشان همزمان با تعطیلی درس‌های خود به احتیاط و انجام اقدامات پیشگیرانه توصیه نموده و حضور در مراکز عمومی را عملی ناصحیح دانسته‌اند. (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران (ایرنا)، ۱۳۹۸/۱۲/۰۳) از این رو در این مجال بحث در دو فرض آگاهی و عدم آگاهی از بیماری خود بررسی می‌شود:

۵. ۱. مبتلایان آگاه از بیماری خود

برخی از مبتلایان به بیماری کووید-۱۹ به دلیل وجود علائم و یا انجام تست این بیماری از ابتلای خود مطلع هستند. بر چنین افرادی لازم است دستورالعمل‌های بهداشتی مرتبط با این بیماری را به طور کامل اجرا نموده و از رفتن به سفر و شرکت در دورهمی‌ها خودداری کنند، زیرا با هر گونه کوتاهی در اجرای توصیه‌های متخصصان، ویروس را به دیگران منتقل کرده و باعث ابتلای سایرین می‌شوند. در کتب فقهی نیز قواعدی وجود دارند که به وسیله آن‌ها می‌توان مسئولیت چنین افرادی را اثبات نمود که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

۵. ۱. ۱. قاعده اهم و مهم

قاعده اهم و مهم یکی از قواعد کلیدی و کارآمد در فقه است که بر هر دو گروه آگاه و بی خبر از ابتلا به کووید-۱۹ قابلیت تطبیق دارد. این قاعده در جایی جاری می شود که بین دو حکم تراحم وجود داشته باشد و مکلف نتواند هر دو را با هم امتثال نماید. در چنین حالتی، حکم اهم که اهمیت بیشتری دارد بر حکم مهم مقدم می شود. (نائینی، ۱۳۷۶: ۴/۷۰۴)

حق الناس یکی از مواردی است که طبق این قاعده در تراحم دو حکم بر دیگر حقوق مقدم می شود. (مظفر، ۱۴۲۴: ۲/۱۲۶) به عنوان مثال محقق خوئی در جایی که بین «وجوب ادای دین» و «وجوب حج» تراحم وجود داشته باشد، تصریح کرده اند هر چند حج از مبانی اسلام و واجبات با اهمیت است، اما به این دلیل که دین از حق الناس است باید بر حج مقدم شود (خوئی، ۱۴۱۶: ۱/۱۱۸-۱۱۷) و در تراحم میان وجوب حج و نذر، حج مقدم می شود. (مصطفوی، ۱۳۹۵: ۱/۲۲۷)

در موضوع مورد بحث، وجوب صله رحم در مقابل حرمت مبتلا کردن دیگران و ضرررسانی به ایشان قرار گرفته است. شاید در بدو امر به نظر برسد مورد از موارد دوران بین محذورین است، اما باید در نظر داشت که حکم وجوب اولاً به صله رحم و حرمت به ابتلا و ضرر به دیگران تعلق گرفته است، بنابراین این مورد بحث اهم و مهم است که از آنجایی حق الناس اهم می باشد و حرمت وارد کردن زیان های مالی و جانی به دیگران، اهمیت بیشتری دارد و بر اساس قاعده ترجیح اهم بر مهم باید بر صله رحم که اولویت ندارد، مقدم شود و اگر حفظ سلامتی یک مسلمان با کار دیگری تراحم پیدا کند، بنا بر این قاعده، حفظ جان فرد مسلمان اولویت داشته و مقدم خواهد شد. (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، ۱۳۹۸/۱۲/۱۹)

آیت الله حسینی زنجانی نیز معتقد است در اسلام به صله رحم در جایی تأکید شده است که با سایر مصلحت های دیگری که اهمیت بیشتری دارند، منافات نداشته باشد (پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت الله سید محمد حسینی زنجانی، ۱۳۹۸/۱۲/۲۶) و از آنجایی که فقیهان فرموده اند: صله رحم منحصر در رفت و آمد و دید و

بازدید حضوری و رفتن به منزل یکدیگر نیست و با احوال‌پرسی و پیغام فرستادن از طریق تلفن و مانند آن نیز محقق می‌شود. (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۰۱/۰۲؛ درس خارج فقه آیت الله سید احمد خاتمی، ۱۳۹۹/۰۱/۱۷)

ضروری است برای حفظ جان سایر افراد و جلوگیری از شیوع ویروس کرونا، به طور موقت از انجام دید و بازدیدهای حضوری خودداری شود.

در مورد رفتن به مسافرت هم باید گفت از نظر فقهی سفر کردن، امری مستحب است. در مبحث انتقال ویروس کرونا، این امر استحبابی در برابر به خطر انداختن جان و مال دیگران قرار گرفته است که حرام می‌باشد. از آنجایی که امور استحبابی توانایی مقاومت در برابر احکام الزامی را ندارند (درس خارج فقه آیت الله هادی عباسی خراسانی، ۱۳۹۹/۰۴/۰۸) در این حالت، حفظ جان دیگران دارای اولویت بوده و مقدم می‌شود و بر این اساس نمی‌توان به خاطر مسافرت، سایر افراد را در معرض ویروس کرونا قرار داد.

۵. ۱. ۲. قاعده تسبیب

در بیان معنای تسبیب گفته اند: «اتلاف مال یا ایراد جنایت بر دیگری به طور غیر مستقیم و با زمینه سازی و فراهم کردن مقدمات را تسبیب می‌گویند.» (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱/۱۲۰) یعنی اگر شخص عاقل و مختار کاری کند که موجب تلف شدن مال یا جان فردی شود و بین فعل او و تلف، کار عمدی عاقلی مختار واسطه نشود، این کار او ضمان‌آور است. (زحیلی، ۱۳۸۵: ۶/۲۴۷)

در کتاب‌های فقهی از این قاعده در ابوابی همچون دیات، غصب و قصاص سخن گفته شده است. در ضمان ناشی از تسبیب لازم نیست تلف با عمد و قصد انجام بگیرد و در صورت سهو نیز فرد ضامن خواهد بود. (بجنوردی، ۱۳۹۶: ۲، ۳۴-)

سنت (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۷/ ۳۴۹)، سیره عقلا (ایروانی، ۱۴۳۲ق: ۲/ ۱۶۳)، قاعده نفی ضرر و قاعده ضمان ید (میر حسینی و آبسواران، ۱۳۹۳: ۱۲۹) از ادله‌ای هستند که برای اثبات «قاعده تسبیب» به آن استدلال کرده‌اند.

همان طور که اشاره شد در تسبیب، فرد با واسطه و با فراهم کردن شرایط سبب وقوع زیان به دیگری می‌شود. زمانی که افراد اقدام به سفر یا حضور در دوره‌های می‌کنند و موجب انتقال ویروس کرونا به دیگران می‌شوند، در واقع به تسبیب، باعث وارد آمدن خسارات مالی و جانی به ایشان شده‌اند که بنا بر قاعده مذکور ضامن جبران ضررها خواهند بود.

۵. ۱. ۳. قاعده لاضرر

قاعده لاضرر از قواعد بسیار مهم در فقه و حقوق است که مبنای مسئولیت مدنی و در واقع علت منصوصه برای احکام مربوط به مسئولیت مدنی به شمار رفته (ولی‌زاده، ۱۳۹۸: ۳۳۳) این قاعده در بیشتر ابواب فقه کاربرد دارد.

از دیدگاه آخوند خراسانی (آخوند خراسانی، ۱۴۱۲: ۲۶۷) ضرر در این قاعده به معنی زیان و خسارت در هر چیز از جمله مال، جان و آبرو است. (صفایی، عباسی، ۱۳۹۴: ۴۳)

فقیهانی مانند شیخ انصاری (انصاری، ۱۳۹۶: ۱۱۶-۱۱۵) این قاعده را در مورد ضرر زدن به نفس جاری دانسته‌اند و افرادی مانند آیت الله خویی (خویی، ۱۴۲۰: ۵۳۳) قاعده لاضرر را مخصوص موارد اضرار به غیر می‌دانند.

در بیماری کووید-۱۹، رعایت نکردن مسائل بهداشتی و توصیه‌های متخصصان، یک امر عدمی محسوب می‌شود. بی‌شک قاعده لاضرر در احکام وجودی جاری می‌شود و بزرگان در این مسئله متفق‌اند، اما درباره شمول این قاعده نسبت به موارد عدمی بین علما اختلاف نظرهایی وجود دارد.

فقیهانی مانند شیخ انصاری (انصاری، ۱۳۹۲/ ۳۷۴؛ ایروانی، ۱۴۳۲: ۱/ ۱۴۶) و نائینی، ۱۳۷۳: ۲/ ۲۱۲؛ خوانساری، ۱۳۶۴: ۵/ ۱۹۲) با اینکه در مواردی برای اثبات ضمان به این قاعده استناد کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۷: ۲/ ۳۰۱؛ انصاری،

۱۳۹۲/۱۰۳)، اعتقاد دارند نمی‌توان این قاعده را در امور عدمی جاری کرد، اما در مقابل این دیدگاه، افرادی مانند صاحب ریاض (طباطبایی، همان: ۳۰۲) قرار دارند که نظریه ایشان را رد کرده و معتقدند می‌توان قاعده لا ضرر را در امور عدمی هم جاری نمود. با این توضیح که بر اساس این قاعده هر گونه زیان در دایره تشریح نفی شده است.

بر اساس قاعده لا ضرر هیچ کس حق ندارد به دیگری زیانی وارد کند. زمانی که فردی در دورهمی حضور پیدا می‌کند یا به سفر اقدام می‌نماید، درحالی که ناقل ویروس بوده و از این مسئله باخبر هستند، با این عمل خود سبب رویارویی تعداد زیادی از افراد، مخصوصاً گروه‌های پرخطر با ضررهای ناشی از این بیماری خواهند شد.

ضروری است دریافت کنندگان ویروس، تحت درمان قرار گرفته و از این بابت متحمل خسارات مالی شوند. ضمن اینکه درمان‌ها و صرف هزینه‌ها در برخی افراد سودمند واقع نمی‌شود و جان خود را از دست داده و خانواده‌های ایشان نیز از این رهگذر دستخوش زیان‌های جبران ناپذیری می‌شوند. علاوه بر این در ارزیابی آثار زیان‌بار این بیماری علاوه بر پیامدهای فردی و اجتماعی، باید به پیامدهای آن در سطح کلان و حکومتی نیز توجه شود که تبعاتی همچون رکود شدید اقتصادی، افزایش تعداد افراد بیکار و اختلال در بازار و نظام معیشتی به همراه دارد و شرکت کنندگان در دورهمی‌ها و سفرها به سهم خود در خسارات مذکور سهیم می‌باشند و بنابر قاعده لا ضرر اجتناب از بروز چنین مسائلی لازم و ارتکاب آن‌ها ممنوع خواهد بود.

۵. ۱. ۴. ادله حرمت و ممنوعیت قتل

رهنمودهای اسلام نسبت به این مسئله تصریح دارند که هر فرد در مقابل حفظ جان سایر افراد مسئول است. آیاتی همچون ۳۳ اسراء، ۹۳ و ۲۹ نساء، روایاتی از رسول خدا ﷺ (نوری طبرسی، ۹: ۱۳۶۹/۲۳۹)، عقل و اجماع (طوسی، ۱۳۸۷: ۷/۴) بر این موضوع دلالت می‌کنند.

قتل می‌تواند به دو صورت «به مباشرت» و «به تسبیب» انجام بگیرد. قتل مباشری آن است که مستقیماً توسط مرتکب صورت می‌گیرد، ولی در قتل تسبیبی، فرد بدون اینکه مستقیماً جنایتی انجام دهد، باعث مرگ دیگری می‌شود، به طوری که اگر او این رفتار را انجام نمی‌داد، قتل اتفاق نمی‌افتاد. (طاهری، ۱۳۹۱: ۲/ ۳۸۴-۳۴۱)

این قاعده، بیماری واگیرداری مانند کووید-۱۹ را که ممکن است باعث مرگ فرد مبتلا شود، نیز شامل می‌شود؛ یعنی زمانی که افراد با اطلاع از ناقل بودن خود، بدون در نظر گرفتن توصیه‌های پزشکی به مسافرت رفته و یا در مهمانی‌ها حضور پیدا می‌کنند و سبب بیماری فرد دیگری می‌شوند، مسئول مرگ وی خواهند بود و تردیدی در لزوم جبران خسارات وجود ندارد. در چنین حالتی مرگ به تسبیب مطرح است، زیرا فرد ناقل با ابزاری مانند چاقو و به طور مستقیم، فرد را به قتل نرسانده است، بلکه با واسطه موجبات مرگ وی را فراهم کرده است.

برخی از افراد نیز به دلیل ابتلا به بیماری‌های زمینه‌ای در گروه افراد پر خطر قرار دارند که دریافت ویروس کرونا در موارد زیادی منجر به فوت ایشان می‌شود. اگر فرد ناقل قصد کشتن فرد دریافت‌کننده ویروس را نداشته باشد و فعلش نوعاً کشنده نباشد اما نسبت به دریافت‌کننده ویروس به دلیل ابتلا به بیماری زمینه‌ای نوعاً کشنده به حساب بیاید و ناقل ویروس از آن مطلع باشد؛ بنا بر صریح قانون (قانون حدود و قصاص و مقررات آن، ماده ۱) قتل عمد بوده و اولیای دم می‌توانند قصاص او را طلب نمایند.

در حال حاضر که واکسیناسیون در سطح بالایی در کشور انجام گرفته، میزان مرگ ناشی از کووید-۱۹ نیز کاهش یافته است و بیشتر فوتی‌ها از کسانی هستند که واکسن دریافت نکرده‌اند. به گفته وزیر بهداشت، بیش از ۸۵ درصد افرادی که بر اثر کووید-۱۹ فوت می‌کنند، واکسن کرونا تزریق نکرده‌اند (روزنامه کیهان، ۱۴۰۱/۰۳/۰۸)، اما هنوز هم افرادی هرچند کم وجود دارند که بر اثر ابتلا به این بیماری جان خود را از دست می‌دهند.

می‌توان برای مرگ حاصل از ابتلا به این بیماری حالاتی را تصور نمود که فقه و قانون در هر کدام از این صور، مجازاتی را برای ناقل ویروس در نظر گرفته‌اند.

أ) چنانچه افرادی که کوتاهی‌کننده و سهل‌انگار هستند و مثلاً به سفر یا دورهمی می‌روند، موجب ابتلای دیگری شوند و این بیماری سبب مرگ وی شود، ناقل ویروس قصاص نخواهد شد، زیرا قصاص در موارد قتل عمد انجام می‌گیرد و قتل عمد در صورتی است که فرد ناقل قصد انتقال ویروس و فوت دریافت‌کننده را داشته باشد که این شرط در اینجا منتفی است، چون افراد مذکور با هدف انتقال بیماری و ضرر زدن به سایرین به مسافرت یا مهمانی نرفته‌اند. علاوه بر این، اکثر فقیهان (طوسی، همان: ۳/۵۸۲) معتقدند در قتل عمد لازم است فعل و ابزار، «غالباً کشنده» باشد. این در حالی است که بنابر اعلام متخصصان، بیماری کوید-۱۹ فقط ۳ درصد از مبتلایان را به کام مرگ می‌کشانند (هادی، ۱۳۹۸: ۷) و با این آمار نمی‌توان این ویروس را «غالباً کشنده» نامید. بر همین اساس فقیهان بزرگ با تمسک به قاعده احتیاط در دماء (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳: ۱۳/۸۹-۸۸) و قاعده درء (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۳/۲۴۰-۲۳۸) بنابر قول به جریان آن در قصاص، (حلی، ۱۴۰۸: ۴/۲۰۶) در چنین حالتی قصاص را منتفی دانسته و حکم به لزوم پرداخت دیه داده‌اند.

ب) حالت دیگر در جایی است که هدف فرد از سفر یا حضور در دورهمی ابتلای دیگری بوده، اما قصد مرگ وی را نداشته‌اند، ولی دریافت‌کننده بر اثر این بیماری فوت کرده است یا افراد نمی‌دانسته‌اند که با سفر یا مهمانی خود باعث انتقال ویروس می‌شوند؛ در چنین شرایطی قتل شبیه عمد محسوب شده و طبق رأی فقیهان (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۹/۴۲) فرد خاطی قصاص نخواهد شد و فقط ملزم به پرداخت دیه و غرامت است.

ج) در صورتی که مسافر یا فرد حاضر در دورهمی، قصد انتقال ویروس و قتل دریافت‌کننده را نداشته باشند، اما دریافت‌کننده ویروس به سبب این ابتلا بمیرد، قتل، خطای محض به حساب آمده و فقیهان (همان: ۱۰۵) در این حالت نیز قصاص را منتفی دانسته‌اند.

د) و در نهایت اگر فردی به صورت گسترده و با هدف ضرر زدن و جنایت نسبت به عموم مردم، مال یا جان ایشان را تهدید نماید، بنا بر رأی فقیهان، مصداق «مفسد فی الارض» شناخته می‌شود (پایگاه اطلاع‌رسانی آیت الله مکارم شیرازی، ۱۳۹۰/۰۹/۰۹) و در موضوع مورد بحث، در صورتی که افراد با سفر یا حضور در دوره‌می‌ها قصد جنایت گسترده بر ضد سلامتی مردم را داشته باشند، از این مسئله مستثنا نبوده و بر این اساس بر آنان حکم خواهد شد.

۵. ۱. ۵. قاعده اتلاف

مفاد قاعده اتلاف عبارت است از اینکه: «هر کس مال دیگری را تلف کند، ضامن است». این قاعده از مهم‌ترین قواعدی است که فقیهان در مبحث ضمان از آن بهره گرفته‌اند. بر اساس این قاعده هر کس که باعث وارد آمدن ضرر به دیگری شود، ضامن آن خواهد بود. در ضمان ناشی از اتلاف، عمدی یا سهوی بودن، وجود علم، قدرت تمیز و بلوغ یا عدم آن، معتبر نیست. این مسئله مورد قبول علمای شیعه (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱/ ۸۸ و ۱۱۴) و اهل سنت است. (زحیلی، ۱۳۸۵: ۱/ ۸۷)

نکته مهم در اینجا این است که باید فعل شخص، علت تلف باشد و فعل به فاعل منتسب باشد. اتلاف موجب ضمان نیز به دو نوع «به مباشرت» و «به تسبیب» تقسیم می‌شود. (حلی، ۱۴۰۸ق: ۴/ ۲۵۴ و ۲۴۸) اگر آن چیزی که تلف شده مال باشد، لازم است تلف کننده مثل یا قیمت آن را بپردازد؛ اما اگر به جان دیگری آسیب زده باشد، ضمان به شکل دیه یا قصاص خواهد بود. فقیهان آیات (بقره: ۱۹۴) و روایاتی (حر عاملی، ۱۳۸۷: ۱۸/ ۲۳۹ و ۱۸۲) را به عنوان مستند قاعده اتلاف ذکر کرده‌اند.

از آنجایی که بر اساس این قاعده کسی نباید باعث از دست رفتن مال و جان دیگری شود و در صورت ارتکاب ملزم به جبران می‌باشد، چنانچه فردی در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ با سفر و دوره‌می از روی عمد یا سهو سبب بیماری و زیان دیدن شخصی شود، باید ضررهای به وجود آمده را جبران نماید.

۵. ۱. ۶. قاعده احترام مال و خون مسلمان

در آیات و روایات زیادی به حرمت مال و جان فرد مسلمان و ممنوعیت هر گونه دست اندازی و تعدی به اموال دیگران بدون اذن آن‌ها یا بدون داشتن مجوز شرعی تأکید شده است که نتیجه طبیعی این ممنوعیت ضمان و مسئولیت فرد متجاوز می‌باشد. ادله‌ای به عنوان مستند این قاعده ذکر شده‌اند که عبارت‌اند از بنای عقلا و روایات. (حر عاملی، همان: ۵۹۹/۸؛ احسانی، ۱۴۰۵: ۳/۴۷۳)

از جمله صدماتی که ممکن است در اثر سرایت کروناویروس جدید به وجود بیاید می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

در اغلب موارد، ابتلا به کووید-۱۹ سبب مرگ شخص دریافت کننده نمی‌شود، اما در برخی از مبتلایان می‌تواند عوارضی دائمی ایجاد نماید. دانشگاه علوم پزشکی تهران در گزارشی تبعات طولانی مدت ابتلا به بیماری مذکور پرداخته است. (دنیای اقتصاد، ۱۳۹۹/۵/۲)

جمع شدن آب در ریه‌ها که باعث می‌شود ریه نتواند اکسیژن کافی را دریافت نماید و باعث کاهش ظرفیت ریه و در نتیجه کمبود اکسیژن خواهد شد. امکان دارد قلب، کلیه‌ها، مغز و حتی رگ‌ها نیز با اختلالاتی مواجه شوند مثلاً قلب افرادی که کروناویروس جدید را دریافت می‌کنند، در زمان ابتلا و یا پس از بهبودی در معرض سکت (۵ درصد مبتلایان)، لخته شدن خون و آمبولی (۲۳ تا ۳۰ درصد موارد) قرار دارند. علاوه بر این به علت فشاری که در طول بیماری به قلب فرد وارد می‌شود، امکان دارد عضله قلب با صدمات جدی (۱۲ درصد موارد) روبه‌رو شود.

در چنین مواردی برای جبران زیان وارده، ارش تعیین می‌گردد، زیرا پرداخت ارش زمانی است که جنایتی کمتر از قتل صورت گرفته باشد و مقدار آن در شرع تعیین نشده باشد. (خویی، ۱۳۹۵: ۲/۲۱۲) بنابراین اگر بر اثر انتقال ویروس کرونا جنایتی بر فرد وارد شود که سبب جراحت یا نقصی شود و در شرع دیه خاصی برای آن مقرر شده باشد باید همان مبلغ پرداخت شود و اگر این طور نباشد، لازم است ارش بپردازد.

در همه موارد ذکر شده، آسیب‌های جانی به دریافت کنندگان ویروس وارد می‌شود و افراد و بیت‌المال مسلمانان برای درمان باید هزینه‌هایی را متحمل شوند. علاوه بر اینکه از این رهگذر خانواده و نزدیکان بیمار نیز دچار آسیب‌های معنوی و مادی متعددی می‌شوند.

۵. ۲. مبتلایان بی‌خبر از بیماری خود

در بیماری نوظهور کووید-۱۹ اشخاصی وجود دارند که حامل ویروس هستند اما از آن آگاهی ندارند. به گفته متخصصان، بیماری کووید-۱۹ دارای مرحله نهفتگی می‌باشد و ممکن است افرادی مبتلا شده باشند ولی چون هنوز علائم بیماری در ایشان ظاهر نشده است، از ابتلای خود بی‌خبر باشند. همچنین اشخاصی که این بیماری را پشت سر گذاشته‌اند و در ظاهر بهبود یافته‌اند، در حالیکه به نظر می‌رسد از سلامتی کامل برخوردارند تا مدتی ناقل ویروس باقی می‌مانند. بنابراین، دو گروه مذکور بدون اینکه مطلع باشند، در حال انتقال کرونا ویروس به دیگران هستند. با اینکه بر اساس فقه امامیه «زمانی که فردی از روی اشتباه یا شبهه و یا جهل به موضوع یا جهل به حکم مرتکب جرمی شود، حد بر وی جاری نمی‌گردد (مصطفوی، ۱۳۹۵: ۱۱۷) و مجازات از چنین فردی برداشته شده است، اما چون در حکم وضعی تفاوتی بین جهل و علم و عمد و غیر آن وجود ندارد، فرد ناقل ضامن جبران زیان‌های وارد شده، می‌باشد. (درس خارج فقه آیت الله هادی عباسی خراسانی، ۱۳۹۹/۰۴/۲۸) یعنی اثر حکم تکلیفی برداشته می‌شود، ولی این مسئله تأثیری در حکم وضعی و ضمان نخواهد داشت، به این دلیل که جهل فرد خاطی نقشی در ثبوت قاعده ندارد. (بجنوردی، ۱۳۹۶: ۱/۲۶۵)

همچنین بر اساس قاعده لاضرر، وارد کردن هر گونه خسارت و زیان به دیگران ممنوع است (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱/۱۴۱) و در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی به این مسئله تصریح شده و مقرر می‌دارد:

هر کس عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال... لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد.

نکته قابل توجه دیگر اینکه بنا بر فقه امامیه و حکم عقل باید از ضرری که هنوز پیش نیامده است، اما احتمال بروز آن وجود دارد نیز پیشگیری و جلوگیری کرد. (نائینی، ۱۳۷۶: ۳/ ۲۱۵-۲۱۴)

منظور از احتمال در اینجا احتمالی است که در حد ظن باشد. (آخوند خراسانی، ۱۴۱۲: ۳۵۳؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۵/ ۱۱۰) و مراد از ضرر، زیان دنیایی و مادی و یا احتمال ضرر و کیفر اخروی است که عقل به لزوم اجتناب از آن حکم کرده و انجامش را قبیح و ممنوع می‌داند. (نائینی، همان)

بر اساس واژه «دفع»، مدلول این قاعده در همه گیری کرونا، مسدود کردن راه‌های انتقال و پیشگیری از سرایت می‌باشد. بنابراین هر رفتاری از جمله مبادرت به سفر یا حاضر شدن در مهمانی‌ها که احتمال دارد باعث سرایت و انتشار ویروس شود ممنوع خواهد بود.

در برخی از فتاوای صادر شده از سوی مراجع بزرگوار تقلید در زمان شیوع کرونا نیز به صراحت این نکته بیان شده است و احتمال ضعیف انتقال ویروس را هم برای منع از رفتار عامل سرایت کافی دانسته‌اند. برای نمونه آیت الله شبیری زنجانی در پاسخ به فردی که درباره حضور در تجمعات غیر ضروری در دوران کرونا سؤال می‌کند، فرمودند:

... در کل نباید کارهایی انجام داد که هرگونه احتمال عقلایی مبتلا کردن یا مبتلا شدن به این بیماری در آن وجود داشته باشد، هرچند احتمال ضعیف باشد. (پایگاه اطلاع‌رسانی مرجع عالیقدر آیت الله العظمی شبیری زنجانی)

با در نظر گرفتن مفهوم «احتمال»، برای سنجش میزان اهمیت یک مورد باید تبعات آن نیز در نظر گرفته شود و اگر در حالتی احتمال انتقال ویروس به شخص

دیگر ضعیف باشد، ولی بیماری دارای خطرات و آثار زیان‌بار زیادی باشد نیز بر اساس قاعده لزوم دفع ضرر محتمل باید از چنین رفتاری ممانعت شود.

نکته قابل توجه دیگر در بیماری کووید-۱۹ که درمان قطعی برای آن وجود ندارد، این است که احتمال وجود آسیب در مورد افرادی که دارای بیماری‌های زمینه‌ای هستند و یا به دلیل سن، جنسیت و یا خصوصیات ژنتیکی خود، در معرض خطر بیشتری هستند، لزوم رعایت دستورالعمل‌ها را بیشتر می‌کند و حکم به لزوم خودداری از آن می‌شود و در بین ضررهای جانی، آن مواردی که فاقد درمان بوده و قابل انتقال به دیگران است، اهمیت بیشتری داشته و حتی احتمال کم در آن‌ها نیز باید مورد توجه قرار بگیرد.

۶. بررسی ادله قائلان به عدم مسئولیت

برخی افراد وجود دارند که رعایت دستورالعمل‌های بهداشتی مربوط به بیماری کووید-۱۹ و محدودیت‌های ناشی از آن را لازم نمی‌دانند. این گروه برای اثبات صحت نظرات خود، اصول و قواعدی فقهی را ذکر می‌کنند که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۶.۱. اصله الاباحه

در معنای اباحه شیء گفته‌اند: آن چیز بر او ممنوع نیست، در وسعت و بدون تنگناست. (زبیدی، ۱۴۱۴: ۲ / ۱۳۶) و در اصطلاح به معنی حکم شرعی به مخیر بودن بین فعل و ترک و مساوی بودن این دو، یا به معنای جواز وضعی انتزاعی در مقابل جواز تکلیفی و یا حکم به جواز عقلی برای انجام یک فعل می‌باشد. (شهید ثانی، ۳ / ۱۳۹۳ / ۲۲۰)

اکثر فقیهان شیعه معتقدند که اصل اولیه، اباحه همه چیز است و تا زمانی که دلیلی موجود نباشد ممنوعیتی نیز نخواهد بود. بنابراین در موارد شک، به این اصل تمسک کرده و جواز ثابت می‌شود. (طوسی، ۱۴۱۷: ۲ / ۷۴۲؛ حلی، ۱۴۰۳: ۳ / ۲۰۳؛ نائینی، ۱۳۷۶: ۳ / ۳۷۹)

برای اثبات این قاعده به آیاتی از قرآن (انعام: ۱۴۵ و اسرا: ۱۵)، روایات و بنای عقلا استناد کرده‌اند. برای نمونه روایتی از امام صادق علیه السلام که می‌فرمایند: «كُلُّ شَيْءٍ مُّطْلَقٌ حَتَّى يَرَدَّ فِيهِ نَهْيٌ؛ همه چیز برای تو آزاد است تا زمانی که نهی در مورد آن وارد شود». (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱/۳۱۷)

در شرایط کنونی و همه‌گیری بیماری مسری کووید-۱۹، برخی از افراد با تمسک به اصالة الاباحه، نسبت به رعایت دستورالعمل‌های بهداشتی همچون عدم حضور در مهمانی‌ها و نرفتن به مسافرت کوتاهی کرده و با بی احتیاطی بدون اینکه برای خود محدودیتی ایجاد کنند در جامعه تردد کرده و سلامتی دیگران را به خطر می‌اندازند.

در نقد این دلیل باید گفت در مواردی که اصالة الاباحه تهدیدی برای حق افراد و جامعه بر سلامت به حساب بیاید، جاری کردن این اصل ممتنع می‌باشد، زیرا در اسلام تجاوز به حقوق سایر افراد ممنوع است. بر اساس حکم عقل در جایی که احتمال ضرر وجود دارد، باید احتیاط نمود و اقدام به چنین فعلی قبیح خواهد بود. (آخوند خراسانی، ۱۴۱۲: ۳۰۹)

در این شرایط فقیهان حکم به ضمان فردی داده‌اند که حتی برای حفظ جان خود و دیگران، به دیگری آسیب رسانده و یا اموال او را تلف نماید. (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲/۳۰۳) به عنوان مثال اضطرار در خوردن طعام دیگری، زیان‌رسانی به او محسوب می‌شود و موجب ضمان به جبران مثلی یا قیمی می‌شود. (کاشف الغطاء، ۱۳۸۴: ۱/۳۵)

نکته دیگر اینکه اصل در مورد نفوس، اموال و آبروی افراد، اصالة الحرمة است و در این موارد نمی‌توان به اصالة الاباحه تمسک کرد، زیرا زمانی که فرد با عدم رعایت خود باعث بروز خسارت مالی و جانی به دیگران شود، در واقع نسبت به حقوق ایشان تصرف غیر مجاز انجام داده (موسوی خمینی، ۱۳۷۹: ۱/۱۱۰) و بنابر اجماع فقیهان تصرف بدون اجازه در اموال دیگران ممنوع است. (حلی، ۱۳۹۳: ۲/۳۸۱)

بنابراین مسافران و افرادی که در دورهمی‌ها حاضر می‌شوند، نمی‌توانند با تمسک به

این اصل در انجام وظایفشان کوتاهی نمایند و اصالة الاباحه دلیلی برای عدم ضمان ایشان نخواهد بود.

۲.۶. حق حریم خصوصی

حریم خصوصی «قلمرو زندگی هر فرد است که او نوعاً یا عرفاً و یا با اعلان قبلی، انتظار دارد دیگران بدون رضایت وی به آن قلمرو وارد نشوند یا به آن قلمرو نگاه یا نظارت نکنند». (انصاری، ۱۳۹۱: ۱)

لزوم احترام و توجه به این حق، از اساسی ترین مصادیق حقوق بشر است که از توجه به منزلت انسان و ارزشهای مبتنی بر آزادی نشئت می‌گیرد. در ماده ۱۸ اعلامیه اسلامی حقوق بشر نیز به این حق تصریح شده است. ماده ۴ قانون آیین دادرسی کیفری نیز این حق را مورد تأکید قرار داده و در آن هرگونه اقدام محدود کننده، سالب آزادی و ورود به حریم خصوصی اشخاص جز به حکم قانون غیر مجاز دانسته شده است.

آیاتی از قرآن کریم (نور: ۱۹، ۲۷، ۲۸، ۳۰ و ۳۱)، روایات و بنای عقلا دلایلی بر این حق هستند. قانونگذار در اصول ۲۲، ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز به مصادیقی از حریم خصوصی همچون حیثیت، جان و... اشاره کرده و حفظ این حقوق را لازم دانسته است.

در حال حاضر و به رغم تأکیدات فراوان فقیهان و کادر درمان به لزوم رعایت دستورالعمل‌های بهداشتی، برخی به این حق تمسک نموده و معتقدند کسی حق دخالت در امور خصوصی ایشان را نداشته و نمی‌تواند آنان را به رعایت محدودیت‌ها و شیوه‌نامه‌های بهداشتی مربوط به ویروس کرونا مجبور کند.

این دلیل پذیرفتنی نیست، زیرا حق حریم خصوصی تا جایی است که این حق فردی با مصلحت جامعه و مصلحت حفظ نظام در تعارض و تضاد قرار نگیرد. (موسوی خمینی، ۱۳۸۹: ۱۵ / ۱۱۶) اگر فردی با احقاق حقوق خود سبب بروز زیان و خسارت به دیگران شود و عمل یا ترک عملی را بر خلاف مصالح جامعه انجام دهد، امکان نقض حریم خصوصی وی وجود دارد.

در حال حاضر اگر افراد با استناد به این حق خود بخواهند دستورالعمل‌ها را نادیده گرفته و به وسیله مسافرت یا حضور در دورهمی‌ها باعث انتشار ویروس کرونا در میان مردم شوند، چون عمل آنان تهدیدی برای مصلحت سایرین محسوب می‌شود، می‌توان ایشان را مجبور به رعایت محدودیت‌های کرونایی نمود.

۳.۶. قاعده سلطنت

قاعده سلطنت از قواعد فقهی تثبیت کننده ارکان مالکیت می‌باشد. مفاد این قاعده «تسلط و اختیار مالک برای هرگونه تصرف در اموال خویش» است. (مصطفوی، ۱۳۹۵: ۱/۱۳۶) مواد ۳۰ و ۳۱ قانون مدنی ایران نیز به این مسئله پرداخته‌اند. بنا بر نظر برخی فقیهان با این قاعده، سلطنت افراد بر نفس و بدنشان نیز ثابت می‌شود. (طباطبایی حکیم، ۱۳۷۴: ۱۰/۱۷ و موسوی خمینی، ۱۴۲۱: ۱/۴۲)

برای اثبات این قاعده ادله‌ای از قرآن (بقره: ۱۸۸ و نسا: ۲ و ۲۹)، روایات (احسائی، ۱۴۰۵: ۱/۲۲۲)، سیره متشرعه (ایروانی، ۱۴۳۲: ۲/۹۷) و سیره عقلا (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲/۱۲۱) ذکر شده است.

قائلان به عدم ضمان در مسئله کرونا معتقدند بر اساس این قاعده و به دلیل تسلط اشخاص بر مسائل مربوط به مال و جانشان، هر فرد می‌تواند بدون رعایت مسائل پیشگیرانه بهداشتی و بدون هیچ محدودیتی زندگی عادی داشته باشد و چون مسئولیتی بر عهده او قرار ندارد، اگر موجب ابتلای دیگران شود هم ضامن نخواهد بود.

در بررسی این دلیل باید توجه نمود که قاعده تسلیط در جایی جاری می‌گردد که با حقوق عمومی در تضاد نباشد (صدر، ۱۴۲۰: ۳۸۳)، لذا هرگاه حق جامعه بر سلامت با قاعده سلطنت در تضاد قرار بگیرد، حقوق عمومی مقدم می‌شود و کسی نمی‌تواند با استناد به این قانون حق سایرین را زیر پا بگذارد. در ماده ۳۰ قانون مدنی آمده است که افراد حق همه گونه تصرف در مایملک خود را دارند «مگر در مواردی که قانون استثنا کرده باشد» و تراحم قاعده سلطنت با حقوق عمومی یکی از این استثنائات می‌باشد و در این مورد قابل نقض است.

یکی دیگر از مواردی که یک شخص نمی‌تواند به قاعده تسلیط تمسک کند، در جایی است که این قاعده با قاعده لاضرر در تضاد قرار بگیرد. (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ۶۳/۱)

زمانی که فردی به عنوان انتفاع از حق خود باعث زیان‌رسانی به دیگران شود مطابق نص صریح قانون مرتکب جرم شده و قابل مجازات می‌باشد. بنا بر اصل چهلم قانون اساسی «هیچ کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیله اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد».

افراد جامعه نمی‌توانند با دستاویز قراردادن قاعده سلطنت از رعایت مسائل بهداشتی شانه خالی کرده و به انجام اموری اقدام نمایند که به مال و جان دیگران آسیب وارد می‌کند، چون با این عمل خود حقوق عمومی را زیر پا گذاشته و باعث اضرار به دیگران می‌شود.

۴.۶. قاعده تحذیر

قاعده تحذیر از قواعد مهم در فقه به شمار می‌آید. زمانی که شخصی کاری را انجام دهد که در اثر آن امکان وارد آمدن خسارت مادی یا جانی به دیگران وجود داشته باشد، براساس این قاعده اگر فرد مذکور، به دیگران نسبت به آن خطر آگاهی داده باشد، مسئولیتی متوجه هشداردهنده نخواهد بود. (بجنوردی، ۱۳۹۶: ۱۶۳/۱؛

محقق داماد، همان: ۲/۲۳۵) علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فقیهان وجود شرایطی را برای اعمال این قاعده و رفع مسئولیت از هشدار دهنده ضروری دانسته‌اند که برخی از آن‌ها از این قرار است:

لازم است فرد هشدارگیرنده در معرض خطر باشد، وجود خطر باید به طور صریح و متعارف به مخاطبان هشدار داده شود و ضروری است که این هشدار دادن پیش از وقوع حادثه صورت بگیرد (بجنوردی، همان/ ۱۶۷-۱۶۴)

مبنای این قاعده روایتی از امام صادق علیه السلام است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴/۱۰۳- ۱۰۲) ادله دیگر این قاعده عمل و فتوای فقیهان (مفید، ۱۴۱۳: ۱/۷۴۳-۷۴۲) بر اساس قاعده تحذیر و بنای عقلا می‌باشد. (بجنوردی، همان: ۱۶۴)

این قاعده مورد استناد هر دو گروه موافقان و مخالفان ضمان در مبحث کرونا قرار گرفته است. عده‌ای بر اساس قاعده تحذیر بیان می‌کنند به این دلیل که اطلاع‌رسانی گسترده توسط دولت و رسانه‌ها در مورد بیماری کووید-۱۹ صورت گرفته و در حال حاضر همه افراد جامعه از نحوه انتقال آن اطلاع دقیق دارند. اگر کسی مبتلا شود، مسئولیت متوجه خود شخص دریافت‌کننده و ویروس خواهد بود، چون هشدارها به اندازه کافی صورت گرفته است و کوتاهی دریافت‌کننده باعث ابتلایش شده است. در نتیجه ناقلان این ویروس می‌توانند بدون محدودیت زندگی کرده، در دوره‌های حاضر شده و به سفر بروند و با تمسک به قاعده تحذیر خود را تبرئه نمایند و ضمان و مسئولیتی متوجه ایشان نخواهد بود.

در نقد این مسئله باید گفت در شرایط انتشار ویروس کرونا اگر فرد مبتلا، نزدیکان و افرادی را که با او در ارتباط هستند، آگاه نسازد، در مسئله هشدار متهم به بی‌مبالاتی و تقصیر بوده و شایسته مجازات می‌باشد. ضمان شخص انتقال‌دهنده ویروس در اینجا مانند ضمان تعمیرکار لوازم برقی یا سازنده کالاهای خطرناک است که به رغم اینکه مصرف‌کنندگان از خطر اینگونه وسایل آگاه‌اند، که اگر نسبت به بروز حادثه و ضرورت مراقبت، کوتاهی و سهل‌انگاری کرده باشد و به این دلیل خسارت یا قتلی اتفاق بیافتد، مسئول خواهد بود. (ماده ۶۱۶ قانون مجازات اسلامی)

حتی می‌توان ادعا کرد اگر خود فرد مبتلا، در مورد ابتلایش هشدار داده باشد و امکان انتقال ویروس را متذکر شده باشد، اما بداند حضورش در دوره‌های یا سفر کردن، سبب بیماری مرتبطان با او خواهد شد باید از انجام اعمال خطرآفرین اجتناب کند. چنین فردی نمی‌تواند با تمسک به هشدارهای داده شده و قاعده تحذیر از خود رفع مسئولیت نماید و خود را ضامن نداند.

فقیهان نوشته‌اند اگر هشدار دهنده، فعلی نامشروع و غیر قانونی را انجام دهد، نمی‌تواند به وسیله قاعده تحذیر خود را از مسئولیت بری کند، زیرا در صورتی که فعل حرام منجر به اضرار شود در هر حال ضمان‌آور خواهد بود. (رشتی، ۱۳۲۲:

بنابر این فرد مبتلا به کووید-۱۹ نباید درحالی که علم یا ظن به انتقال ویروس دارد با عمد یا حتی خطا و بدون رعایت اصول بهداشتی با مسافرت یا حاضر شدن در مهمانی‌ها، در کنار افراد سالم قرار بگیرد و هشدارهای انجام شده، مسئولیت او را از بین نمی‌برد.

۷. نحوه جبران خسارت

طبق تجربیات و مشاهدات پزشکی ابتلا به این بیماری در برخی از موارد مرگ مبتلا را در پی دارد که این اتفاق غالباً در مورد افراد سالخورده یا دارای بیماری‌های زمینه‌ای رخ می‌دهد؛ اگرچه در سایر گروه‌ها هم مرگ بر اثر این ویروس دیده شده است. در چنین شرایطی فردی که با کوتاهی و کتمان خود باعث بیماری دیگری شده، مسئول مرگ وی خواهد بود و تردیدی در لزوم جبران خسارات وجود ندارد. می‌توان برای مرگ حاصل از ابتلا به این بیماری حالتی را تصور نمود که فقه و قانون در هر کدام از این صور، مجازاتی را برای ناقل ویروس در نظر گرفته‌اند.

۱. چنانچه افراد کتمان‌کننده بیماری و افرادی که سهل‌انگار هستند موجب ابتلای دیگری شوند و این بیماری سبب مرگ وی شود، ناقل ویروس قصاص نخواهد شد، زیرا قصاص در موارد قتل عمد انجام می‌گیرد و قتل عمد در صورتی است که فرد ناقل قصد انتقال بیماری و فوت دریافت‌کننده را داشته باشد که این شرط در اینجا منتفی است، چون ناقل با بی‌احتیاطی و کتمان قصد ضرر زدن به سایرین را نداشته است.

شرط دیگری که وجود آن در قصاص ضرورت دارد، مباشرت است (ماده ۲۰۷ قانون مجازات اسلامی)، یعنی باید فرد را به صورت مستقیم و بدون واسطه به قتل رسانده باشد؛ وجود مباشرت نیز در این حالت محل اشکال است.

علاوه بر این، فقیهانی همچون شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۸۷: ۳/۵۸۲) معتقدند در قتل عمد لازم است فعل و ابزار، «غالباً کشنده» باشد، این در حالی است که بنا بر نظر متخصصان، بیماری کووید-۱۹ فقط ۳ درصد از مبتلایان را به کام مرگ می‌کشاند (هادی، ۱۳۹۸: ۷) و با این آمار نمی‌توان این ویروس را «غالباً کشنده»

نامید. بر همین اساس با تمسک به قاعده احتیاط در دماء (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳: ۱۳ / ۸۹-۸۸) و قاعده درء (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۳ / ۲۴۰-۲۳۸) بنا بر قول به جریان آن در قصاص (حلی، ۱۴۰۸: ۴ / ۲۰۶)، در چنین حالتی قصاص را منتفی دانسته و حکم به لزوم پرداخت دیه داده‌اند.

۲. حالت دیگر زمانی است که انتقال‌دهنده قصد مبتلا کردن شخص را داشته، اما هدفش مرگ وی نبوده، ولی دریافت‌کننده بر اثر این بیماری فوت کرده است یا ناقل نمی‌دانسته کتمان باعث انتقال ویروس می‌شود. در چنین شرایطی قتل شبیه عمد محسوب شده و بر طبق رأی فقیهانی همچون صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۹/۴۲) فرد خاطی قصاص نخواهد شد و فقط ملزم به پرداخت دیه و غرامت است.

۳. در صورتی که ناقل، قصد انتقال ویروس و قتل دریافت‌کننده را نداشته باشد، اما دریافت‌کننده ویروس به سبب این ابتلا بمیرد، قتل، خطای محض به حساب آمده و قصاص منتفی خواهد بود، زیرا قصاص در جایی است که عنوان «قتل عمد» صدق کند (همان: ۱۰۵) و در این حالت ناقل ویروس با قصد و عمد سبب ابتلا و مرگ دیگری نشده است.

۴. و در نهایت اگر فردی به صورت گسترده و با هدف ضرر زدن و جنایت به عموم مردم به انتشار ویروس در جامعه پردازد، بنا بر رأی فقیهان و قانون مجازات اسلامی، مصداق مفسد فی الارض شناخته شده و بر این اساس بر او حکم خواهد شد.

در بسیاری از موارد، دریافت ویروس کرونا موجب مرگ فرد نمی‌شود، بلکه خسارات مالی از جمله تحمیل هزینه‌های درمان و نیز بازماندن از انجام مسئولیت‌های شغلی و اجتماعی را به دنبال دارد. در چنین مواردی ناقل ویروس که سبب وارد آمدن ضرر شده، ضامن است و علم و عمد و حتی قدرت تمییز در این ضامن نقشی ندارد (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱ / ۸۸ و ۱۱۴) و در هر حال خسارات باید جبران شوند.

نتیجه گیری

در همه‌گیری کووید-۱۹، مبتلایان به دو گروه مطلع و بی‌خبر از بیماری خود تقسیم می‌شوند. اگر این افراد به سفر و حضور در دوره‌های اقدام نمایند، ممکن است باعث انتقال ویروس کرونا به دیگران و در نتیجه بروز خسارات مالی و جانی به دیگران شوند، با قواعد فقهی همچون لاضرر، تسبیب، احترام جان و مال مسلمان، اتلاف و... می‌توان مسئولیت چنین افرادی را اثبات نمود. ماده ۲۱ و قانون مسئولیت مدنی نیز در این مورد تصریح داشته و فردی را که از روی عمد یا بی‌احتیاطی موجب زیان رسیدن به دیگری شده را مسئول و ملزم به جبران خسارات می‌داند.

در تحقق این مسئولیت، علم و عمد شرط نیست و فرد جاهل و بی‌توجه را نیز شامل می‌شود. این مسئله در قانون نیز مورد توجه قرار گرفته است و ماده ۲۲ قانون طرز جلوگیری از بیماری‌های واگیردار، غفلت را مانع تحقق جرم نمی‌داند. حتی بر اساس ماده ۴۹۳ قانون مجازات اسلامی در مواردی مانند فوت ناشی از انتقال عامل بیماری کشنده، وجود فاصله زمانی میان رفتار مرتکب و نتیجه ناشی از آن هم مانع از تحقق جنایت نخواهد بود.

برخی از افراد، ناقلان ویروس را از هرگونه مسئولیتی بری می‌دانند و با استناد به اصولی مانند اصالة الاباحه، تسلیط، حق حریم خصوصی و قاعده تحذیر این مسئله را تبیین می‌نمایند که ادله مذکور به دلیل تضاد با حقوق سایر افراد، قابل نقد می‌باشند. میزان مسئولیت ناقلان نیز بر اساس عمد، شبه عمد و یا خطایی بودن تعیین می‌گردد و بنابر میزان خسارات وارده، زیان‌زندگان به پرداخت دیه و یا غرامت ملزم خواهند شد. در ماده ۲۹۷ قانون مجازات اسلامی در مورد خسارات جسمی، انواع دیه در نظر گرفته شده، که مستقیماً از فقه امامیه اخذ شده است.

در اینجا ذکر این نکته ضروری است که نتیجه حاصل از این پژوهش تنها مربوط به موضوع کرونا نبوده و در مورد هر نوع بیماری واگیردار با شرایط مشابه کرونا کاربرد خواهد داشت.

منابع و مأخذ:

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۳)، من لایحضره الفقیه، علی اکبر غفاری، ج ۲، قم: جامعه مدرسین.
- ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین (۱۴۱۴)، لسان العرب، ج ۳، بیروت: دارصادر.
- احسانی، ابن ابی جمهور (۱۴۰۱)، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه، قم: سیدالشهدا (ع).
- اعلامیه اسلامی حقوق بشر
- ازهری، محمد بن احمد (۱۳۸۲)، تهذیب اللغه، محمدعلی نجار، تهران: نشر صادق.
- انصاری، باقر (۱۳۹۱)، حقوق حریم خصوصی، ج ۳، تهران: سمت.
- انصاری، مرتضی (۱۳۹۲)، مکاسب، احمد پایانی، ج ۸، قم: دارالحکمه.
- _____ (۱۳۹۶)، رسائل فقهیه، قم: دارالتفسیر.
- انیس، ابراهیم (بی تا)، المعجم الوسیط، ج ۲، بیروت: دار احیا التراث العربی.
- ایروانی، محمد باقر، دروس تمهیدیّه فی القواعد الفقهیه، قم: دارالفقه، چاپ پنجم، ۱۴۳۲ ق.
- آخوند خراسانی، محمد کاظم (۱۴۱۲)، کفایة الاصول، ج ۲، قم: موسسه نشر اسلامی.
- بجنوردی، محمد حسن (۱۳۹۶)، القواعد الفقهیه، ج ۴، قم: دلیل ما.
- جوان آراسته، حسین و سمیه رحمانی (۱۳۹۹)، «واکاوی فقهی - حقوقی «حق بر سلامت» و «مسئولیت دولت» در شرایط شیوع بیماری کرونا»، مجله فقه پزشکی، دوره ۱۲، ش ۴۲.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۷)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۹، تهران: اسلامیه.
- حکمت‌نیا، محمود (۱۳۹۹)، «مبانی اخلاقی، فقهی و حقوقی الگوی مواجهه ملی با بیماریهای همه گیر با تأکید بر کرونا»، حقوق اسلامی، دوره ۲۱، ش ۶۴.
- حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۳)، معارج الاصول، قم: آل‌البت (ع).
- _____ (۱۴۰۸)، شرایع الاسلام، ج ۲، قم: موسسه اسماعیلیان.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۹۳)، تذکره الفقیهان، قم: موسسه آل‌البت (ع).

- حیاتی، علی عباس (۱۳۹۳)، «مفهوم اصل احتیاط و جایگاه آن در مسئولیت مدنی»، پژوهشنامه حقوق اسلامی، دوره ۱۵، ش ۲.
- خوانساری، احمد (۱۳۶۴)، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، ج ۲، قم: اسماعیلیان.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۶)، صراط النجاه، قم: مکتب نشر المنتخب.
- _____ (۱۳۹۵ق)، مبانی تکملة المنهاج، ج ۲، نجف: الآداب.
- واعظ بهسودی، سید محمد سرور (۱۴۲۰)، مصباح الاصول، ج ۶، قم: مکتبه الداوری.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت نامه، ج ۲، تهران: روزنه.
- رشتی، حبیب الله (۱۳۲۲ق)، کتاب الغصب، قم: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام.
- زبیدی، محمد بن محمد مرتضی (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر.
- زحیلی، وهبه مصطفی (۱۳۸۵)، الفقه الاسلامی وادلته، ج ۳، تهران: احسان.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۹۳)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیة، ج ۱۲، قم: دارالتفسیر.
- صدر، سید محمد باقر (۱۴۲۰)، قاعده لاضرر و لاضرار، قم: دارالصادقین علیهم السلام.
- صفایی، سهیلا و محمود عباسی (۱۳۹۴)، «اصل آسیب نرساندن در فقه و حقوق اسلامی و کاربرد آن در فقه زیست پزشکی»، مجله اخلاق زیستی، دوره ۵، ش ۱۷.
- طاهری، حبیب الله (۱۳۹۱)، حقوق مدنی، ج ۳، قم: موسسه نشر اسلامی.
- طباطبایی حکیم، سید محسن (۱۳۷۴)، مستمسک العروه الوثقی، قم: دار التفسیر.
- طباطبایی، علی (۱۳۷۷)، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل، قم: آل البيت علیهم السلام.
- طبرسی، فضل بن سهل (۱۳۸۶)، مکارم الاخلاق، ج ۲، قم: حبیب.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷)، عده الاصول، قم: ستاره.
- _____ (۱۳۸۷)، المبسوط فی فقه الامامیه، ج ۳، تهران: المکتبه المرتضویه.

- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۹)، موجبات ضمان، درآمدی بر مسئولیت مدنی و اسباب و آثار آن در فقه اسلامی، چ ۲، تهران: میزان.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۳۸۴)، العین، ترجمه مهدی مخزومی، چ ۲، تهران: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه.
- فیومی، احمد بن محمد (بی تا)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، قم: منشورات دار الرضی.
- کارن س. کارول، جفری ای هوبدن، جفری (۱۳۹۶)، میکروب شناسی پزشکی جاوتز ۲۰۱۶، حبیب ضیغمی و همکاران، چ ۲، تهران: اندیشه رفیع.
- کاشف الغطاء، محمد حسین (۱۳۸۴)، تحریر المجله، محمد ساعدی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- کلینی، محمد (۱۴۰۷)، الکافی، علی اکبر غفاری، چ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجاهد، محمد (۱۴۱۵)، مفاتیح الاصول، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- محقق اردبیلی، احمد (۱۴۰۳)، مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الازهان، قم: موسسه نشر اسلامی.
- محقق ثانی (کرکی)، علی بن حسین (۱۳۷۴)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، چ ۲، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۹۳)، قواعد فقه، چ ۱۴، تهران: سمت.
- مصطفوی، محمد کاظم (۱۳۹۵)، القواعد مائه قاعده فقهیه معنی و مدرکا و موردا، چ ۱۱، قم: نشر اسلامی.
- مظفر، محمدرضا (۱۴۲۴)، اصول فقه، محسن غرویان و علی شیروانی، چ ۳، قم: دارالفکر.
- معلوف، لوئیس (۱۳۸۹)، المنجد، ترجمه محمد بندر ریگی، قم: انتشارات اسلامی.
- معین، محمد (۱۳۷۶)، فرهنگ فارسی، چ ۱۱، تهران: امیر کبیر.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳)، المقنعه، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۷۹)، تحریر الوسیله، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- _____ (۱۳۸۵)، رسائل العشره، چ ۲، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

- _____ (۱۳۸۹)، صحیفه، چ ۵، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- _____ (۱۴۲۱)، کتاب البیع، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- _____ میر حسینی، احمد و حسن آب سواران (۱۳۹۳)، «بازی‌پژوهی قاعده تسبیب و نقد قوانین آن»، مجله آموزه‌های فقه مدنی، ش ۱۰.
- _____ نائینی، محمد حسین (۱۳۷۳)، منیة الطالب فی حاشیه المکاسب، تهران: المكتبة المحمدیه.
- _____ (۱۳۷۶)، فوائد الاصول، ترجمه محمدعلی کاظمی خراسانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- _____ نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴)، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، چ ۷، بیروت: دار احیا التراث العربی.
- _____ نوری طبرسی، حسین (۱۳۹۶)، مستدرک الوسائل، قم: آل البيت علیهم السلام.
- _____ ولی زاده، حسین (۱۳۹۸)، «اثر قاعده لاضرر در مسئولیت مدنی و نقش قاعده اقدام در اثر رافعیّت آن»، نشریه قانون یار، دوره ۳، ش ۱۰.
- _____ هادی، مهدی (۱۳۹۸)، کرونا ویروس جدید، تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- _____ باریکلو، علی رضا (۱۳۸۵)، مسئولیت مدنی، چ ۵، تهران: نشر میزان.
- _____ جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۶۴)، «مسئولیت قراردادی»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، دوره ۴۹، ش ۱.
- _____ توکلی، احمد، وحدت، کتایون و محسن کشاورز (۱۳۹۸)، «کرونا ویروس جدید ۲۰۱۹: بیماری عفونی نوظهور در قرن ۲۱»، مجله علمی پژوهشی طب جنوب، دوره ۲۲، ش ۶.
- _____ کاظمی نیا، محسن و دیگران (۱۳۹۹)، «تب و سرفه دو عامل مهم در شناسایی بیماران مبتلا کووید-۱۹»، مجله طب نظامی، دوره ۲۲، ش ۲.
- _____ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- _____ قانون آیین دادرسی کیفری.
- _____ قانون حدود و قصاص و مقررات آن.
- _____ قانون مسئولیت مدنی.
- _____ قانون مجازات اسلامی.
- _____ قانون مدنی.

- پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مکارم شیرازی: www.makarem.ir
- پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله سید علی حسینی سیستانی: www.sistani.org
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای: www.khamenei.ir
- پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله العظمی شبیری زنجانی: www.zanjani.ir
- درس خارج فقه آیت‌الله هادی عباسی خراسانی: ۱۳۹۹ / ۰۴ / ۰۸
www.eshia.ir
- درس خارج فقه آیت‌الله سید احمد خاتمی: ۱۳۹۹ / ۰۱ / ۱۷
www.eshia.ir

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی